

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.2.256>

Віталій Отроценко, Віктор Фоменко*

СВІТЛИЙ ПАМ'ЯТІ НЕВТОМНОЇ ТРУДІВНИЦІ ІРИНИ МИКОЛАЇВНИ ШАРАФУТДІНОВОЇ (1929–2024)

2024 рік розпочався для української археології з непоправної втрати. Вже 3 січня, після тривалої важкої хвороби, відійшла у засвіти знакова українська археологиня, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту – бронзової доби на громадських засадах Ірина Миколаївна Шарафутдінова.

Ірина народилася 4 грудня 1929 р. в середмісті Києва у сім'ї науковців, хіміка Миколи Самсоні-Тодорова та геологині Антоніни Тищенко. Наукова стежа для дівчини була визначена самою долею, а перша праця – чорнороб у Ботанічному саду за часів окупації столиці німецькими нацистами, максимально наблизила її до землі. 1943 року Ірина поновлює заняття в школі, а 1948-го вступає до Київського державного університету імені Тараса Шевченка (рис. 1), де спеціалізується на кафедрі археології у Л.М. Славіна.

---

* *Отроценко Віталій Васильович* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту – бронзової доби, Інститут археології НАН України (Київ, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5707-8384>; e-mail: otrok_o@ukr.net

Фоменко Віктор Миколайович – науковий співробітник відділу археології енеоліту – бронзової доби, керівник Миколаївської експедиції, Інститут археології НАН України (Київ, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5094-1732>; e-mail: vfomenko05@ukr.net

Рис. 1. І.М. Шарафутдінова (Тодорова) – студентка КДУ імені Тараса Шевченка (1947 р., м. Київ)

Закінчивши університет з відзнакою, Ірина Миколаївна у 1953-1956 роках працювала в Державному історичному музеї. Зробивши остаточний вибір на користь археології доби бронзи молода дослідниця 1956 року стає аспіранткою Інституту археології АН УРСР. Здавалося, що їй поталанило мати серед наукових керівників трьох корифеїв української археології: О.Ф. Лагодовську (1956-1958), М.Я. Рудинського (1958) та С.М. Бібікова (1959-1975). Проте впродовж ключового 1958-го року аспірантури їй довелося поховати Олену Федорівну та Михайла Яковича, а Сергій Миколайович здійснював своє керівництво в паузах між виконанням копітких функцій директора установи.

Від 1960 року аспірантка стає молодшим науковим співробітником Інституту й поринає у польову археологію – дослідження поселень доби пізньої бронзи та степових могил. У статусі начальника загону їй випала нагода розкопувати такі широко відомі тепер поселення як Чикалівка та Деревівка на Дніпрі, Кіровське у Східному Криму, Новорозанівка, Новогригорівка, Виноградний Сад, Ташлик, Степове на Миколаївщині й інші пам'ятки.

Особливо плідних результатів досягла І.М. Шарафутдінова у співпраці з керманіччями Інгульської (Миколаївської) експедиції Інституту археології АН УРСР / НАНУ О.Г. Шапошниковою та В.М. Фоменком. Тут Ірина Миколаївна працювала від часу заснування Інгульської (Миколаївської) експедиції (1966-1969, 1971, 1972, 1974-1976, 1978, 1983-1994 рр.), загалом 22 польові сезони. У складі експедиції вона брала участь у розвідках і розкопках. Під її провідом розкопані на великих площах такі поселення Сабатинівської культури, як Новорозанівка 1 (1967-1968 рр.) у Поінгуллі, Новогригорівка 1 (1974 р.) і Степове 2 (1975, 1976, 1978 рр.), низка курганів на території будівництва зрошувальних систем у Новобузькому та Баштанському районах Миколаївської області (кургани біля сіл Пелагіївки, Соколівки, Відрадного, Степового).

Саме Ірина Миколаївна першою (1969 р.) відзначила своєрідність форми й орнаменту шойно виявлених «катакомбних» амфор (Соколовка 2/6) тоді ще не виділеної інгульської катакомбної культури та схожість з відповідним посудом давньокікладських поховань островів Деспотіка й Антіпарос (Східне Середземномор'я), а також впевнено довела приналежність катакомбних поховань з кам'яними орнаментованими сокирами-жезлами в Надінгуллі та на Інгульці представникам високого соціального статусу цієї спільноти (1980 р). Вона також окреслила характерні ознаки підкурганних поховань культури багатоваликової кераміки (бабинської) та сабатинівської культури, відомих на той час у Надінгуллі (1980 р).

Особливо слід відзначити величезний вклад Ірини Миколаївни у дослідження великого поселення сабатинівської культури Виноградний Сад, дослідженню якого вона присвятила 12 років (1983-1994 рр.). Серед відкриттів на поселенні слід виділити вперше досліджений і належним чином зафіксований унікальний, раніше невідомий науці, комплекс площею понад 250 кв. м. для підсушування та зберігання зернових запасів. Глинобитний майданчик і наземні будівлі на ньому були обладнані спеціальними

печами. В районі печей виявлено велику кількість обвуглених зернівок. Вірогідно, це було громадське сховище. Нею висловлене обґрунтоване в окремій статті¹ припущення, що продукцію землеробства заготовляли не тільки для внутрішнього споживання, а й для торгового обміну. За даними досліджень зернівок, тут вирощували кілька видів ячменю та пшениці, просо, горох, можливо також льон і коноплю. Основу череди складали переважно велика (до 50%) і дрібна (близько 25%) рогата худоба. Менше розводили коней і свиней. Об'єктами мисливства, яке вже не відіграло помітної ролі в господарському житті і м'ясному раціоні, були степові й лісові види диких тварин.

Недарма ж учасники Першого Всесоюзного семінару археологів по проблемах пізнього бронзового віку Південно-Східної Європи під назвою «Сабатинівська і зрубна культури: проблеми взаємозв'язків Сходу та Заходу за доби пізньої бронзи», що проходив у м. Дніпропетровськ, а потім у м. Южноукраїнськ у вересні 1990 р. (рис. 2), в своїй резолюції особливо відзначили, що деякі поселення Побужжя, зокрема Виноградний Сад, являють собою залишки пам'яток з протоміською системою планування споруд і кам'яним домобудівництвом. Вони близькі за багатьма показниками, зокрема й соціально-економічній ролі, до деяких міських центрів найдавніших рабовласницьких держав Східного Середземномор'я (Ахейська Греція) і Малої Азії (Хетська держава). Це була мить наукового тріумфу дослідниці, де наукова спільнота фахівців вузького профілю від Уралу до Дунаю віддала їй належну шану.

Рис. 2. Учасники Всесоюзного польового семінару археологів оглядають розкопи поселення Виноградний Сад. Оглядову екскурсію веде І.М. Шарафутдінова (у центрі). Вересень 1990 р.

---

¹ Шарафутдінова І.Н. Хозяйство племен сабадиновской культуры // Первобытная археология. Материалы и исследования: [сб. науч. тру-дов]. Київ: Наукова думка, 1989. С. 168-179.

Роком пізніше, у вересні 1991 р. в румунському м. Келераш на Дунаї відбувся конгрес дослідників блоку культур Сабатинівка – Ноуа – Кослоджень, де Ірина Миколаївна репрезентувала світовій науці вистраждану нею Сабатинівську культуру. Адже головним науковим здобутком Ірини Миколаївни стало виділення саме цієї культури. Збудником драматичної колізії довкола неї стала стаття І.М. Шарафутдінової «К вопросу о сабаатиновской культуре» в журналі «Советская археология»². Відповіддю на неї стали 12 сторінок нищівної критики в публікації «Кировское поселение» О.М. Лескова у збірці «Древности Восточного Крыма»³. Як наслідок, третій науковий керівник порадив дисертантці вилучити проблему виділення Сабатинівської культури з дисертації, захищеної 1975 р. та монографії «Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы» (1981). Авторське право на культуру, народжену нею, було відновлене у другому виданні «Археології Української РСР» (1985) та розділі «Сабатиновская культура» колективної монографії «Культуры эпохи бронзы на территории Украины» (1986). Символічно, що ця подія наукового життя співпала з початком Перебудови. А українська археологія цим виданням зробила тоді твердий крок до наукової незалежності від імперського центру.

Велику справу зробила Ірина Миколаївна очолюючи Науковий архів Інституту археології АН УРСР впродовж 1968–1978 рр., примножуючи й організовуючи безцінну документальну базу української археології. Паралельно зростали фондові колекції матеріалів з проведених нею розкопок поселень і курганів. З ними вже працюють нові генерації археологів.

Ірина Миколаївна в останній місяць свого земного життя ще встигла погортати сторінки книги, присвяченої її постаті в науці та звитягам при дослідженнях археологічних скарбів Миколаївщини: «І.М. Шарафутдінова – дослідниця доби пізньої бронзи» (Миколаїв: Яслав, 2023).

Ірина Миколаївна Шарафутдінова виорала й лишила по собі глибоку борозну на ниві української археології. Світла пам'ять про неї та її наукові надбання лишаються серед нас.

Рис. 3. І.М. Шарафутдінова на святкуванні Нового року з колегами ІА НАНУ в м. Яготин. 25 грудня 2019 р.

² Шарафутдінова І.Н. К вопросу о сабаатиновской культуре // Советская археология. 1968. № 3. С. 16-34.

³ Лесков А.М. Кировское поселение // Древности Восточного Крыма. 1970. С. 48-59.